

IV. EKONOMICKO-SPOLEČENSKÁ INTERPRETACE

PROSTOROVÉ ROZDĚLENÍ OSÍDLENÍ PŘEDHRADÍ

Sídlíště, odkryté na jižním předhradí hradiska Pohanska se stalo převapujícím ve srovnání s podobnými sídlišti na předhradích nebo venkovskými sídlišti u nás i ve slovanském světě zejména svojí rozlohou, uspořádáním, početností i některými dalšími specifickými rysy.

Prozkoumaná plocha, tvořící pás o šířce 100 m a délce téměř 900 m, představuje rozsáhlou sondu, položenou do intenzivně osídleného areálu, který měl pravděpodobně větší rozlohu. Proto ani tak veliký prozkoumaný úsek nemohl postihnout skutečné rozložení sídlištních celků, ani intenzitu a koncentraci jejich uspořádání. Některé poznatky, které výzkum poskytl, mohou být jen zdánlivé nebo zatím předčasné, a tak se mohla jevit zvýšená koncentrace jak sídlištních objektů tak i pramenného materiálu silnější v těch úsecích, které mohly být zkoumány déle a ve více etapách (západní úsek výzkumu), než jiné, kde to časové nebo terénní či povětrnostní podmínky nedovolovaly (východní úsek).

Jakkoliv tedy hodnotíme celý zkoumaný úsek jen jako velkou sondu, při pohledu na celkový plán odkrytých sídlištních objektů je patrné jejich určité uspořádání do samostatnějších celků, i když není postiženo v úplnosti a mohlo být složitější nebo jiné. Také otázka jejich datování — vzájemné současnosti, návaznosti či přežívání není dořešena; naprostá převaha nálezů jak keramických tak i dalších ukazuje na současnou existenci celé sídlištní aglomerace, ale teprve důsledný rozbor všech keramických nálezů — i keramických fragmentů — může prokázat jemnější časové diference mezi sídlištními uskupeními uvnitř celého sídlištního areálu. V tomto stadiu rozboru a hodnocení prozkoumaných terénních situací a získaného pramenného materiálu je možno stanovit, že osídlení jižního předhradí se člení na tři výraznější sídlištní uskupení, která byla pracovníčně označena jako osada I, II a III.

Celá aglomerace působí dojmem souvislého osídlení bez větších proluk, protože osady byly vzájemně propojeny řadou sídlištních objektů, většinou však provozního rázu a obytné chaty se zde vyskytovaly v menší míře.

K severnímu okraji západní části zkoumané plochy bylo situováno nevelké kostrové pohřebiště (34 hrobů), prozkoumané již v letech 1960 až 1962 (VIGNATIOVÁ 1977—1978, 135—154), druhé, rovněž menší pohřebiště, leželo na jižním okraji středního úseku zkoumané plochy. Obě pohřebiště nebyla umístěna izolovaně, ale obklopovaly je sídlištní objekty; na pohřebišti I i II byly také zaznamenány — i když v malé míře

— hroby, které byly zapuštěny do zaniklých sídlištních objektů (hrob 17 v objektu 6 na pohřebišti I, hrob 114 částečně porušoval objekt 170 na pohřebišti II). Dalších 140 prozkoumaných hrobů bylo rozptýleno po celé osídlené ploše, buď jednotlivě, nebo v menších skupinkách po 3 až 6 mezi jednotlivými sídlištními objekty. V několika případech bylo zřejmé, že hroby respektovaly stavbu, v jejíž blízkosti byly umístěny (zemnice 93 a hroby 109 a 94, zemnice 164 a hrob 154, zemnice 69 a hrob 78, zemnice 409 a hrob 191 a d.), v jiných případech byly hroby zapuštěny do sídlištních objektů (objekt 132 a hroby 92, 93, objekt 150 a dvojhrob 104). Teprve po dokončení antropologické analýzy kosterního materiálu z hrobů bude možno uvažovat o tom, zda tyto malé skupinky hrobů tvořily nekropole členů jedné domácnosti, či zda vznikaly z jiných příčin.

Všechna tři sídlištní uskupení, pomocně nazývaná osadami, prokazují určité rysy plánovitě uspořádaných seskupení.

Osada I má kruhový nebo čtvercovitý tvar o vnějším průměru přibližně 200 m, v jejímž středu je téměř zcela volné prostranství — náves, o průměru asi 60—70 m. Leží v západní části zkoumaného úseku a je ze všech tří nejpočetnější, tvoří ji 25 až 30 obytných domů a kolem 40 dalších sídlištních objektů. Přesný počet staveb a zařízení není možno s jistotou stanovit, protože mnohdy není zcela jasno, zda ta která stavba ještě k tomuto uskupení náležela. Je důležité, že zde nebylo zaznamenáno vzájemné překrývání nebo narušování mezi objekty. V osadě I je pozorovatelná nejhustší kumulace sídlištních objektů a také kostrových hrobů (49), které v některých případech, jak už bylo uvedeno výše, respektují sídlištní objekty, pouze ve dvou případech je prokazatelně porušují.

Počet obytných domů v osadě I je jen o málo menší, než počet ostatních staveb a zařízení a nebyla zde zjištěna téměř žádná výraznější specializovaná dílenská zařízení s výjimkou protáhlých objektů s kamennými plochami, o nichž jsem se zmiňovala v části věnované výrobním a provozním objektům. V osadě I bylo v chatách nalezeno nejvíce zachovaných pozůstatků inventáře domácností, většinou celých keramických nádob, rozestavených kolem nebo jen po jedné straně kamenné pece, někdy obrácených dnem vzhůru. (Tyto nádoby však byly v mnoha případech porušeny mechanickou skrývkou, kdy radlice grejdrů uřízla jejich horní nebo spodní části, nebo váha mechanismu menší nádoby rozdrtila). Taková kumulace nádob u pece byla zachycena např. v objektu 49, 69, 73 a d.; kromě nádob byly v objektech nalézány další domácí potřeby jako vědérka, drobné pracovní nástroje a nářadí, ale i předměty méně běžné — součásti jezdecké výstroje (objekt 14, 69 a d.) a to ne zcela jednotného charakteru jak po stránce své provenience, tak i časového zařazení (třmeny, ostruhy, části udidel, faléra). Rovněž hroby, odkryté v osadě I nebo v její bezprostřední blízkosti, jakkoliv nebyly bohatěji vybaveny milodary, akcentovaly ve svých nálezech spíše mužskou, bojovníckou složku obyvatelstva (hrob 38, ostruhy, sekera, hrob 49 — sekera, hrob 104 — kopí a d.) (VIGNATIOVÁ 1979, 98—99, obr. 4), stejně tak jako nálezy, získané z rozrušené vrstvy (nákončí — tab. 161 : 12), nebo nálezy z depotu v objektu 77. Z osady I rovněž pochází největší část z těch nálezů, které na předhradí mohou představovat nejstarší slož-

ku z celého chronologického rozpětí analyzovaného pramenného materiálu.

Osada II ležela ve střední části zkoumaného úseku a její dominantu tvořily dvě řady čtvercovitých zemnic, ležících na ose SV—JZ; mezi řadami je úzká ulička a na obě řady navazuje směrem východním a západním další zástavba, kterou tvoří skupiny nebo jednotlivé obytné domy s ostatními sídlištními objekty a hroby. Severní okraj tohoto sídlištního uskupení nebyl prozkoumán, protože, jak je patrné z plánu, pokračovaly obě řady domů dále, už mimo trasu záchranného výzkumu. Směrem k jihu se pravidelná zástavba jevila jako méně intenzivní, není však možno s jistotou rozhodnout, zda se zde osídlení opravdu stávalo řidším, nebo nebylo ve šterkovém podloží dostatečně rozpoznatelné.

Osadu tvoří kolem 30 čtvercovitých zemnic a přibližně stejný počet dalších sídlištních objektů. Není vyloučeno, že určité dominantní postavení měla větší čtvercovitá polozemnice, ze tří stran obehnaná mělkým příkopem (objekt 293—294), která ležela jihovýchodně od ulicového uskupení na mírně vyvýšenině a náležela k ní patrně roubená komora (292) s žernovovým mlýnkem. Jihozápadně od osady II bylo menší pohřebiště (pohřebiště II) a dalších 25 hrobů bylo rozptýleno jednotlivě nebo ve skupinkách po 3—4 hrobech mezi objekty. V severovýchodní části sídlištního celku byly zachyceny pozůstatky drobných hliněných pícek, o nichž jsem se zmiňovala v části, věnované samostatným pecím a jejichž účel se nedal na základě terénní situace ani nálezů upřesnit.

Obytné domy v osadě II jsou stejného typu jako na celém sídlišti; čtvercovité zemnice s kamennou pecí se neliší ani konstrukčně, ani rozměrově od ostatních, rovněž stavební materiál na stavbu kamenných pecí byl totožný. Snad jen zemnice 293—294 se poněkud vymyká zdejší normě tím, že ji obklopuje mělký příkop. Jeho funkci nedovedu upřesnit; snad představuje pozůstatek po dřevěném ochozu, vybudovaném kolem části domu, nebo je dokladem tzv. „zavaliny“, to jest úpravy stěn a části střechy zasypáním vrstvou hlíny (RAPPOPORT 1975, 117). Podstatnější rozdíl mezi osadou II a osadou I je kromě jejich prostorového uspořádání především v tom, že v osadě II nebylo v obytných domech nalezeno tolik zachovaného inventáře, jako v osadě I. V chatách byly sice nalezeny také celé nádoby u pecí, ale jen v menší míře drobné nástroje a pomůcky a jen minimálně předměty, které by se daly spojovat s bojovníckou výstrojí. Výraznější předměty, které by spíše mohly charakterizovat ráz sídliště jsou zcela ojedinělé a pocházejí z hrobů — drobná souprava řemeslnického náradí z hrobu 66 na pohřebišti II a kumulace náušnic podunajského typu v hrobě 50. Nejbohatěji vybavený mužský hrob, s mečem a ostruhami, ležel mimo areály osad I a II, mezi nimi (VIGNATIOVÁ 1980, 161—198).

Osada III ležela ve východní části zkoumané plochy, byla nejvíce narušena recentními zásahy; terén zde totiž mírně klesal, skrývka buldozery probíhala po záplavách v letech 1976 a 1977 a mechanické práce více narušovaly podloží než v ostatních úsecích. Vedle toho částí osady procházela cesta, používaná nejméně od počátku tohoto století a nad částí osady fungovala několik desetiletí ovocná a zeleninová zahrada.

Rovněž jihozápadní část sídliště byla ničena několikaletou těžbou písku.

Osada III jeví rovněž návesní uspořádání, vnější průměr má přibližně 220 m, vnitřní 40—50 m. Centrální prostor nebyl tak volný jako v osadě I, jeho pravděpodobný střed tvořila kamenná studna — objekt 358 (VIGNATIOVÁ 1982, 203—214). Tato osada byla co do počtu obytných domů nejméně rozsáhlá, tvořilo ji kolem deseti obytných staveb, z toho 5 čtvercovitých zemnic a asi 30 dalších sídlištních objektů a 7 ojedinělých kostrových hrobů. Na osadu navazovalo intenzivnější osídlení směrem k severovýchodu, kde bylo možno kromě objektů a hrobů pozorovat na nevelkém úseku stopy po dvou palisádových žlábcích (plán 1), jejichž průběh mimo zkoumanou trasu nemohl být sledován a na odkryté ploše se brzy vytratily. Podle tvaru jejich zakřivení se zdá, jakoby oddělovaly další osídlení od osady III. Otázkou však zůstává, zda byly s osadou III současné, jak by tomu zdánlivě nasvědčovala skupina 6 hrobů, které v pravém úhlu k palisádě přiléhají (hroby 174—178) a nejsou jí porušeny, nebo zemnice 316, či jde o ohrady mladší, na což by ukazovala hliněná pec u objektu 333, která je palisádou proříznuta.

Sídlištní objekty v tomto úseku pokračovaly rovněž dále směrem k východu, ale zde se už osídlení vytrácelo. Jak plyne z celkového plánu prozkoumané plochy, jedině zde, na východním konci devítihektarového výkopu, byl zachycen jeden z okrajů celého sídlištního areálu. I když byla další odkrytá plocha prověřena a v některých místech i prosodována, nebyly na tomto okraji zjištěny žádné doklady ohrazení celého sídlištního komplexu. Jak vypadala situace v jeho západní, severní a jižní části nebylo možno zjistit; z dnešní terénní situace je možno jenom soudit, že jižní okraj celého osídlení tvořil tok řeky Dyje, který v současnosti probíhal jen několik metrů od osídlené plochy.

Bylo by velmi účelné porovnat rozsáhlý, pravděpodobně neopevněný sídlištní celek, z větší části prozkoumaný v celé své rozloze, se sídlištěm podobného charakteru, ležícími rovněž v bezprostřední blízkosti opevněného centra; ať už u nás, nebo v ostatním soudobém slovanském nebo evropském prostředí. Protože však srovnatelná lokalita, odkrytá v celku v tomto rozsahu, není prozatím k dispozici, chtěla bych alespoň poukázat na několik rozdílů, které poskytuje srovnání s dalším sídlištěm, souvisejícím s opevněným hradiskem na Pohansku, sídlištěm na jeho severovýchodním předhradí (DOSTÁL 1978, 129—157). Tím bude úvaha podstatně omezena skutečností, že je v ní vycházeno pouze z pozorování a srovnávání v rámci jedné lokality, ale není možno se v našem prostředí opřít o žádnou jinou, která byla prozkoumána v takovém plošném rozsahu (St. Město, Mikulčice, St. Zámky u Líšně, Pobedim, Bratislava, Nitra atd.) a nebo dosud nebyly výsledky publikovány v úplnosti.

Nejvýraznější rozdíly mezi oběma neopevněnými sídlištními celky, ležícími na předhradí Pohanska, jsou v jejich velikosti, která byla ovšem dána mírou možností jejich prozkoumání. Ze severovýchodního předhradí Pohanska bylo soustavně odkryto 5.850 m², z jižního téměř 90.000 m². I když bereme v úvahu, že severovýchodní osada a její pohřebiště (DOSTÁL 1982, 163—177) nebyla dosud prokopána v úplnosti, stejně tak jako všechny tři osady na jižním předhradí, zaznamenáváme, že počet

obytných domů byl podle předběžného vyhodnocení (DOSTÁL 1978, 141) v průměru menší (11 chat), než v osadách na jižním předhradí (osada I 25 až 30 chat, osada II — asi 30 chat, osada III — asi 10—12 chat) a jiný byl také v těchto osadách vzájemný početní poměr mezi obytnými a ostatními sídlištními objekty. Zatímco na sídlišti severovýchodně od hradiska připadá na jeden obytný objekt přibližně 8—9 provozních, výrobních či hospodářských zařízení, v osadách na jižním předhradí je tento poměr daleko menší (v průměru nanejvýše 1 : 2—3); přičemž u osad I a II jen o málo převyšuje počet neobytných objektů nad obytnými, pouze v osadě III na každé obytné zařízení připadají tři neobytná. I když je nutno brát na vědomí, že výzkumné metody v rámci záchranného výzkumu na jižním předhradí se často lišily od systematického výzkumu severovýchodního předhradí a tedy některé, menší nebo nadzemní objekty mohly uniknout pozornosti, je tento rozdíl v zastoupení jednotlivých typů sídlištních objektů ve skladbě uvedených osad příliš výrazný a bude zasluhovat hlubšího rozboru.

Dalším nápadně rozdílným rysem uvedenými osadami je odlišnost v jejich vnitřním uspořádání. Sídlště na severovýchodní straně hradiska neprokazuje žádný pravidelný řád v rozmístění objektů a osadu je možno považovat za rozptýlenou. Naproti tomu jižní sídlištní komplex má kromě rozptýlených nepravidelných skupin tři výrazněji uspořádané sídlištní celky.

Zajímavé je rovněž porovnání typů obytných domů; na jižním předhradí tvoří více než tři čtvrtiny domů typické čtvercovité zemnice, které jsou orientací, tvarem, rozměry, stavební technikou, konstrukcí pece i použitým stavebním materiálem téměř zcela jednotné. Jen v menší míře jsou pak zde zastoupeny protáhlé zahloubené zemnice. Na severovýchodním sídlišti se pravidelné čtvercovité zemnice vyskytly jen ve třech případech, ostatní obytné objekty byly jiného typu (protáhlé zahloubené zemnice, povrchové domy). Menší výskyt typických čtvercovitých zemnic byl také charakteristický pro jednotlivá sídliště uvnitř hradiska (DOSTÁL 1975, 43 a d.; DOSTÁL 1987, 97—98).

Výrobní činnost obyvatel předhradí

K rozpoznání druhů pracovní a výrobní činnosti, kterými se zabývali obyvatelé sídlištní aglomerace na jižním předhradí Pohanska, poskytly zdejší nálezy jen velmi omezený soubor dokladů. Při řešení této otázky se můžeme opírat v podstatě jen o tři okruhy podkladů, získaných z pramenného materiálu: 1. nálezy vlastních dílenských a výrobních zařízení, 2. nálezy výrobních a řemeslnických nástrojů, pomůcek i polotovarů či odpadu, 3. nálezy nebo doklady určitých výrobků, masově užívaných na sídlišti pro potřeby denního života jeho obyvatel.

Vlastní dílenská a výrobní zařízení byla již hodnocena v jedné z předcházejících kapitol a je zřejmé, že byla jednak nepočtená, jednak nesevředly o rozvinutější specializované výrobě. Kromě zařízení, sloužících k úpravě pokrmů (pekárna — objekt 123—124, udirna? — objekt 95), jsem uvažovala o některých objektech v souvislosti s přípravou a zpraco-

váním železné rudy (427, 193, 258, 214, 217, 218, 245, 249), nebo s vlastním zpracováním železa (kovárna — objekt 261—262), ovšem bez přesvědčivějších archeologických důkazů. K spolehlivějším dokladům provozu specializovanějšího odvětví — zpracování kosti — patří tři dílenské objekty (231, 232, 176), jejichž inventář (zbytky suroviny, nástroje) na toto zaměření ukazuje, i když se zdaleka nevyrovná nálezům kostařských dílen známých odjinud (HRUBÝ 1957, 118—217). Také oba objekty, které spojují se zpracováním proutí a lýka (129, 344), naznačují svými nálezy pouze možnost této specializace, aniž poskytují větší jistotu. Podobně nepřesné může být zařazení objektu 139, s početnějším a diferencovaným souborem nožů, jako dílny na zpracování dřevěných výrobků; není vyloučeno, že mohlo jít o jiný druh specializované výroby — řemenářství, zpracování kůže a kožešin či parohoviny nebo kostí. Absence přesvědčivějších dokladů o zaměření výrobní funkce je rovněž zřejmá u objektů 317 a 353, které jsem kladla do souvislosti s keramickou produkcí, nebo u objektu 386, kde nálezy hliněných závaží naznačovaly možnost výroby textilu.

Rovněž řemeslnické a výrobní nástroje nepatřily v sídlištních objektech na jižním předhradí k častým nálezům a jen zcela ojediněle se vyskytly v hrobových celcích. Jak vyplynulo z kapitoly, věnované rozboru řemeslnických nástrojů a pomůcek, jejich škála se omezila jen na poměrně běžné typy nástrojů, přináležejících nepostradatelným výrobním odvětvím: zpracování dřeva (sekery, tesly, pořízy, nebozezy, řezbářský nůž, pilka, útočník, dláto, výstružníky, bednářská pilka), zpracování železa (klínky na členění kovu, brousky, rotační brusy, sekerovité hřivny), výrobě textilu (přesleny, hliněná závaží, hřebeny na česání textilních vláken — vohle), zpracování kůže a kožešin (nože, šídla, hladidla) a zpracování kosti (nože, kružítkové rydlo).

Celý soubor nástrojů a pomůcek je velmi chudý jak po stránce kvantitativní, tak rovněž co do zastoupení všech druhů nástrojů, potřebných pro jednotlivá výrobní odvětví; je to zvláště patrné v kolekci kovářských nástrojů. Jediným předmětem, který se dá spojovat s existencí náročnějšího kovozpracujícího odvětví — šperkařství — je drobný, patrně nikdy nepoužitý, keramický tyglík z depotu v objektu 77 v souboru předmětů velmi různorodého charakteru (jezdecká výstroj, nástroje rázu dřevozpracujícího).

Je patrné, že skromné nálezy dílenských zařízení i nástrojů, určených k řemeslnické činnosti neposkytují podstatnější oporu pro závěry o šířeji rozvinuté nebo diferencované řemeslné produkci obyvatel jižního předhradí. Nelze však pochybovat o tom, že toto početné sídlištní uskupení bylo nuceno pokrývat své běžné potřeby jak samotných výrobků, tak i náročnějších pracovních procesů samo, jednak podomáckou výrobou (výroba textilu, některé dřevoobráběcí práce, zpracování kožešin a kůže), jednak produkcí místních výrobců, kteří byli zřejmě zaměřeni pouze na výrobu a opravu předmětů denní potřeby. Na tento okruh řemeslné produkce ukazuje třetí skupina dokladů, které poskytly nálezy předmětů nebo zařízení, nezbytně používaných v životě domácností a sídliště. Je to především tesařství ke stavebním účelům, protože většina čtvercovitých

zemnic měla patrně roubenou konstrukci (nejčastějším materiálem byl dub); stavba pecí, bednářství, o jehož produkci svědčí zprostředkované nálezy kovových součástí vědérek ve zlomcích na celém sídlišti a ve větší koncentraci v některých objektech (14, 358) a pravděpodobně i stolářství, protože na výrobu některých dřevěných součástí mobiliáře příbytků ukazují nálezy nábytkového kování (objekt 253, 219, 378, 14, 308) a případně kličů (objekt 26, 38, 10, 46, 431).

Stejně nezbytným specializovaným odvětvím byla výroba keramiky; z dosud zhodnoceného souboru celých nádob (a jejich větších částí) vyplývá, že se bez výraznějších rozdílů zařazuje do souboru, získaného z hradiska Pohanska a jeho severovýchodního předhradí a že některé nádoby (typ 5 podle B. Dostála) pocházely pravděpodobně z jedné dílny. O tom, zda taková dílna pracovala přímo na hradisku či na severovýchodním nebo na jižním předhradí, nelze dosud rozhodnout. Pokud však nebudou získány spolehlivější doklady o fungování větších dílen na výrobu keramiky ať už na hradisku, nebo na některém předhradí, které by mohly zásobovat celé hradisko a jeho bezprostřední okolí, bude nutno předpokládat, že na jednotlivých sídlištech v osídleném areálu Pohanska pracovalo v průběhu 9. století několik dílen, uspokojujících potřeby vlastní osady.

Poněkud jiné postavení mohlo mít na jižním předhradí kovozpracující výrobní odvětví. Poměrně početné doklady kovářské výroby (nože, kování vědérek, stavební a nábytkové kování, drobné i větší železné nástroje, srpy, železné hřivny, sekery, kopí, šipky, krojidla, radlice a rovněž také rozptýlené nálezy strusky) svědčí o tom, že zde alespoň v omezené míře tato řemeslná specializace existovala. Prozatím však nebyly shledány doklady o výrobě náročnějších železných výrobků (zbraně, výstroj); tyto potřeby zdejších obyvatel však mohla pokrývat produkce některých specializovaných dílen, pracujících na hradisku (DOSTÁL 1980, 143—159; VIGNATIOVÁ 1985, 105—112), nebo se sem mohly dostávat odjinud.

Tato úvaha se prozatím dotýkala pouze jednoho okruhu výrobní a pracovní činnosti obyvatel jižního předhradí, výroby některých užitkových předmětů a zařízení nezbytných k provozu. Podstatnější otázkou zůstává způsob a zdroj obživy, který umožnil existenci a trvání tohoto početného sídlištního celku, ležícího v intenzivně osídlené oblasti.

Z nálezů ze sídlištního areálu na předhradí pochází sice nepočetný, ale reprezentativní soubor zemědělských nástrojů, jejichž rozboru byla věnována pozornost výše. Tři asymetrické radlice (objekt 280, čtverec N 22—2, kulturní vrstva), dva masivní plužní nože (objekt 281, kulturní vrstva), zahradnická motyka, tři srpy (objekt 14, 374) a snad také kosy (objekt 69, 282, 333, 434) svědčí o zemědělské produkci zdejšího obyvatelstva. Velký počet žernovů, ať celých kusů, nebo kompletních žernovových mlýnků (objekt 123, 128, 292), či jejich zlomků ve výplni objektů, nebo použitých druhotně v konstrukcích pecí ukazuje, stejně jako nálezy zlomků hliněných pražnic, na konzumaci obilovin. Rovněž početný osteologický materiál, jehož rozboru je věnován exkurz Z. KRATOCHVÍLA, dokládá na sídlišti chov dobytka.

Přes tyto nesporné doklady zemědělské výroby na jižním předhradí je nutno uvažovat o tom, zda celá tato hustě osídlená oblast hradiska Pohanska a jeho předhradí měla v době své existence v dosahu dostatek volné a vhodné půdy pro ekonomické zemědělské využití. Prostředí lužní nivy, mezi slepými rameny meandrující řeky Dyje, mohlo poskytovat snad dostatečnou základnu pro chov dobytka, ale je sporné, zda mohlo postačit na zajištění obilovinami pro všechno obyvatelstvo, jehož počet se od poloviny 9. století i při minimálním odhadu musel blížit 500 až 700 osob.

Funkce předhradí a jeho vztah k hradisku

Z rozboru pramenného archeologického materiálu, získaného na jižním předhradí vyplývá, že zde v průběhu 9. století žila poměrně velká sídlištní aglomerace, jejíž existence je chronologicky ohraničována nálezy v maximálním rozsahu od přelomu 8.—9. století až do průběhu 10. století. Předměty, které určují počátek tohoto rozpětí jsou však většinou exkluzivnějšího rázu (nákončí, faléra, ostruhy, udidla, trmen ad.) a jako takové mohly být v užívání dříve, před vznikem sídliště v té podobě, v jaké bylo záchranným výzkumem odkryto. Rovněž nejmasovější složka nálezů, keramika, nedává v dosavadním stádiu zhodnocení pevnější podklad pro stanovení počátku vzniku sídliště; jen kombinací poznatků získaných z pozorování některých stratigrafických situací a nejstarší složky nálezů můžeme přijmout možnost, že zárodečné stadium zdejšího sídliště patří již na počátek 9. století. Je také pravděpodobné, že opevněné hradisko Pohansko nevzniklo mimo osídlenou oblast, ale právě již zalidněný region poskytl pro jeho vybudování dostatečné podmínky.

Podobu a opodstatnění existence sídlištní aglomerace, kterou záchranný výzkum odkryl, nabyly osady na jižním předhradí pravděpodobně až kolem poloviny 9. století a je možno uvažovat o tom, jakým způsobem bylo funkčně spjata s opevněným hradiskem. K tomu, aby bylo pokládáno za jeho zemědělské zázemí chybí dostatek podkladů i argumentů; nemělo patrně rovněž specializované řemeslnické určení, protože zde nebyla, na rozdíl od hradiska, zjištěna výraznější dílenská zařízení.

Vzhledem k tomu, že nejcharakterističtější složku tvoří v nálezech na jižním předhradí předměty z okruhu výzbroje a jezdecké výstroje velkomoravských bojovníků, je možno o těchto osadách uvažovat jako o sídlišti příslušníků vojenské družiny velkomoravského panovníka.

Vojsko Velké Moravy se podle běžně tradovaných názorů skládalo v zásadě ze dvou složek, z družiny a vojenské hotovosti vrstev svobodného obyvatelstva (RUTTKAY 1980, 132). Tuto druhou kategorii můžeme předem z naší úvahy vyloučit. Obyvatelé osad na jižním předhradí nebyli pravděpodobně nedokonale vyzbrojenými, v zásadě pěšimi a spíše příležitostnými bojovníky, jejichž hlavním zaměstnáním bylo zemědělství, užívanými proto téměř výhradně jen pro obranu vlastního území a jen výjimečně v útočných akcích (RUTTKAY 1975, 119—216; 1976, 245—395; 1980, 132; CHOC 1967, 50 a n.). Proto se spíše zaměříme na úvahy o druhé.

Tento pojem je však v literatuře užíván pro velmi širokou vrstvu společnosti, v podstatě totožnou s vládnoucí třídou. Jsou sem zahrnováni jak velmoži a dvorská aristokracie, tak vlastní družiníci, profesionální bojovníci vybrojovaní a živení knížetem a pocházející většinou z prostších vrstev svobodného obyvatelstva, kteří tvořili vlastní údernou sílu vojska (RUTTKAY 1975, 1976, 1980; HAVLÍK 1978, 78—82). Srovnávací studium skladby vojsk raných slovanských států však ukazuje, že jejich struktura byla podstatně složitější (LOWMIANSKI 1970, 164—192). Především je třeba přesněji vymezit pojem družiny. Podle klasického pojetí (LOWMIANSKI 1970, 165—167), zastávaného rovněž B. Engelsem (ENGELS 1950, 307) byla původní, předstátní raněstředověká družina stálým vojenským oddílem ve stálé pohotovosti, soustředěným okolo jednoho pána, kterému byla zavázána zvláště zdůrazněnou věrností a byla s ním tedy v přímém a bezprostředním vztahu. Tento vztah byl ovšem dvoustranný, pán byl zavázán starat se o své družiníky a chránit je. Živil je, šatil, vyzbrojoval, dával jim koně a zajišťoval jim obydlí. Proto také takováto družina se skládala z největší části z mladých neženatých mužů a především byla relativně malá. Tvořilo ji několik desítek, výjimečně stovek lidí. Meze jejího rozšíření byly pochopitelně dány především ekonomickými možnostmi pána družiny, které byly před vznikem státu velmi omezené. Takovému malému družině líčí ku příkladu na počátku 10. století v Čechách václavské a ludmílské legendy (VANĚČEK 1949, 427—447; 1949, 36 a n.).

Situace družin se však podstatně změnila po vzniku státu. Daně, dávky, zisky z obchodu a kořist z výbojných válek dávaly raněfeudálnímu panovníkovi možnost družinu neustále rozšiřovat. Vznikaly tak velké několikatisícové „státní“ družiny (GRAUS 1965, 4—5 a n.). U nich musel pochopitelně už zaniknout bezprostřední osobní vztah mezi každým jednotlivým družiníkem a knížetem a nebylo již také možno celou tuto velkou družinu držet soustředěnu na jednom místě. Bylo nutno ji dislokovat, rozmístit menší oddíly poblíž zdrojů potravy — „na krmení“ (kormlenije na Rusi) (WASILEWSKI 1958, 335), to jest většinou na hradech nebo na jiných místech na nichž se shromažďovaly dávky. Družina se tak stala usedlou a zakládala si své domácnosti. Všechny ostatní rysy původní malé družiny však zůstaly zachovány, především její vysoká vojenská kvalita a rychlá a snadná mobilizovatelnost, jakož i vysoká kvalita její výzbroje, zajišťovaná stále ještě přímo knížetem. Založení rodin znamenalo určité uvolnění nutnosti přímo živit a šatit, přesto se však kníže této povinnosti nezbavil. Družina stále zůstávala velikým, elitním, dokonale vyzbrojeným vojenským oddílem (i když jistě organizačně členěným) v přímé dispozici knížete, vojskem ve stálé pohotovosti a hlavní údernou silou jeho armády. Zahrnovat do ní i velmožskou aristokracii je proto sotva oprávněné a můžeme předpokládat, že vedle ní existovala i mnohem početnější skupina poloprofesionálních bojovníků, také zavázaných k vojenské službě, nepatřících však ani mezi družinu, ani mezi hotovost. Takovou velkou státní družinu Měška I. popsal například okolo roku 965 Ibrahim Ibn Jakub (MMFH 1969, 415). Podle něho dával Měšek své družině měsíčně žold v penězích (KIERSZNOWSKI 1960, 393

a n.) a kromě toho koně, zbroj, oděv a „vše co potřebují“. Jeho družiníci byli ženatí, Měšek platil jejich dětem žold od chvíle narození a když dospěli, platil za ně i svatební dary. Měl prý takových bojovníků 3.000, rozdělených na oddíly. Jejich stovka prý vydala za tisíc jiných. Šlo tedy o elitní jízdu a to jízdu těžkou, protože Ibrahim Ibn Jakub zvláště zdůrazňuje, že Měškovi družiníci měli pancíře, dodané jim samozřejmě knížetem.

Téměř všechny tyto podstatné rysy státní družiny zachycuje také popis Svatoplukovy Velké Moravy, zachovaný v tzv. Anonymní relaci, arabském spisu z konce 9. století (TRÉŠTÍK 1973, 876). Podle ní neměli prý Svatoplukovi Slované žádné vlastní jízdní koně, ty měl pouze panovník. Pouze Svatopluk měl také „znamenitá, pevná a drahocenná brnění“, ostatní obyvatelé jeho země měli pouze „krátké oštěpy, štíty a kopí“ (MMFH 1969, 346—347, 422, 428, 433). Posledně jmenované zbraně jsou typickými zbraněmi pěchoty, pravidelně nalézány v nejezdeckých velkomoravských hrobech (RUTTKAY 1980, 137—138) (s výjimkou štítů); autor anonymní relace vlastně mluvil jednak o pěchotě, jednak o jždě, která byla podle jeho názoru plně majetkem Svatoplukovým, alespoň pokud šlo o koně a zbroj. Pěchota byla zřejmě prostý lid, vojenská hoto-
vost, kdežto jízda byla v jeho chápání evidentně družinou, protože její koně a zbroj patří panovníkovi. Také neobvyklá daň, vybíraná v oděvech, o níž se autor anonymní relace zmiňuje (MMFH 1969, 348), byla zřejmě určena k ošacení této družiny. Svatopluk by jinak měl pro takové množství oděvů, získané daní, sotva nějaké jiné upotřebení. Jak plyne z archeologických nálezů na velkomoravských lokalitách, měli koně i ostatní Moravané, nejenom Svatoplukovi družiníci, družina však byla zřejmě natolik významnou složkou Svatoplukova vojska, že v očích cizinců zastíňovala všechny složky ostatní. Jestliže Svatopluk propůjčoval svým družiníkům koně a tak vzácnou zbroj, jako byly kroužkové košile a jestliže je šatil, staral se jistě i o celou jejich další obživu. V relaci se zřejmě nemluví jen o nějakém malém pobočném oddílu panovníka, ale o velké státní družině. Jinak by totiž nemohli cizí kupci nabýt nepřesného do-
jmu, že všechna zbroj a všechny bojové koně na Moravě patří Svatoplukovi. Tato družina musela být natolik početná, že určovala ráz celého velkomoravského vojska. Taková velká družina ovšem musela nutně být dislokována a musela mít vlastní rodiny a domácnosti.

Můžeme tedy na Velké Moravě počítat s existencí velké státní družiny, tak jak jsme ji výše na základě novějších poznatků charakterizovali a můžeme s ní také počítat pro společenskou interpretaci našeho sídlištního celku. V novější literatuře se však poukazuje i na další „poloprofesionální“ skupinu bojovníků, která měla významný podíl na skladbě vojsk raných slovanských států (LOWMIANSKI 1967, 430—464), musíme ji proto také vzít v úvahu.

Pokud bychom považovali družinu za plně profesionální vojsko a hoto-
vost za pouhé pomocné nebo příležitostné vojsko, museli bychom o této skupině hovořit opravdu jako o vojsku poloprofesionálním. Jeho představiteli byli bojovníci „druhého řádu“, kteří tvořili základ vojska českého přemyslovského státu (TRÉŠTÍK 1971, 558) nebo „bojovníci“ či

„vladykové“ ve vojsku piastovského státu (LOWMIANSKI 1967, 431 a n.), náleželi sem však i bojovníci na slovanských územích, jejichž vývoj ke státu byl násilně přerušen — jako mišenští „větníci“, srbští „vitězi“ (STRZELCZYK 1977, 503—504) a korutanští „kosezi“ (GRAFENAUER 1952, 29 a n.; MAL 1963, 1 a n.). Pro všechny bylo charakteristické to, že byli hůře vyzbrojeni, téměř pravidelně se o nich mluví jako o „clipeati“ (štítonoši) a jsou stavěni do protikladu k „loricati“ (odění pancířem), tj. k družiníkům a velmožům (LOWMIANSKI 1967, 448, 457). Byli tedy spíše pěchotou než jízdou. Především je však charakterizuje to, že na rozdíl od družiny se živí sami na půdě, že mají svá vlastní hospodářství, na nichž pracují, jsou však zavázáni k vojenské službě. Ve většině států proto tvořili základ, z něhož vznikla ve vrcholném středověku drobná venkovská šlechta (TŘEŠTÍK 1971, 558). Na Velké Moravě je nemáme přímo doloženy, není však bez významu, že maďarština přijala ze slovanštiny termín „vitěz“ sotva odjinud než z Velké Moravy (HAVLÍK 1978, 81). Vzhledem k srbské analogii a praslovanskému původu tohoto termínu (URBANCZYK 1977, 502—503) lze předpokládat, že na Velké Moravě se tito bojovníci nazývali „vitězi“.

Tito „bojovníci druhého řádu“ či „vitězi“ byli napůl zemědělci, napůl bojovníci. Tato charakteristika by zdánlivě plně odpovídala charakteristice sídliště na jižním předhradí, tak jak se jeví v pramenech. Nemuselo by ani vadit to, že tu šlo spíše o pěchotu než o jízdu, zatímco na jižním předhradí máme poměrně výrazné doklady o jízdě. Hranice mezi pěchotou a jízdou nebyly v raném středověku nijak výrazné, i pěchota užívala koní při přesunech a naopak jízda často bojovala pěšky (LOWMIANSKI 1967, 448). Vadí však, že svrchu podaná charakteristika není úplně přesná. Bojovníci „druhého řádu“ byli plně a ne jenom napůl odkázáni na obživu z vlastního hospodářství i když mohli dostávat podíly na kořisti či jiné odměny (žold). Mohli také mít nevolníky (i když to doloženo nemáme), přesto však zůstávala nutnost získávat prostředky k životu především z vlastního hospodářství. Při velikosti našeho sídliště by to znamenalo značné rozlohy zemědělsky obdělávané půdy, ty však v jeho okolí nebyly k dispozici. Kromě toho víme, že tito bojovníci seděli na vsích, rozptýleni a ne koncentrováni na zvláštních sídlištích městského řádu. H. Lowmianski se sice pokoušel dokazovat, že žili také, nebo dokonce především ve „městech“ a živili se zde řemeslem a obchodem (LOWMIANSKI 1953, 209—216), zřejmě ale neprávem. V Čechách i v Polsku se tito bojovníci vyskytují výhradně na venkově, často ovšem soustředěni v jedné krajině (TŘEŠTÍK 1971, 55 a n.). Jižní předhradí ale jistě není typickým venkovským sídlištěm, musíme proto možnost této sociální interpretace odmítnout.

Zbývá nám tak jen první výše naznačená možnost: obyvatelé našeho sídliště byli družiníky velké státní družiny, usazenými zde společně ve zvláštním sídlišti se svými rodinami a možná i s rodinami těch, kteří se starali o jejich obsluhu (např. řemeslníky, pasáky koní a dobytka a pod.). Nešlo o mladé svobodné družiníky, proto se také sídliště nepodobá ani ruské gridnici či dětinci, s nímž J. Poulik právem srovnává pravidelně uspořádané předvelkomoravské sídliště „na Štěpnici“ v Mikulčicích (POU-

LÍK 1975, 135—137). Nešlo o „kasárna“, ale o osady, které měly zajišťovat normální život družiníků a proto také pro ně byla zvolena normální běžná forma vesnického sídliště i s jeho typickými příbytky (DONAT 1980, 108). Nálezy zemědělského nářadí (hlavně ořebního) ukazují, že obyvatelé sídliště se zčásti živili zemědělstvím, ovšem opravdu jen zčásti. Tak velké sídliště by se stěží mohlo uživit na normálním katastru běžné venkovské osady, natož ve stísněném prostoru mezi rameny Dyje. Hlavní část potravin jim musela být patrně dodávána, ať již šlo o obilí či o maso. Zpracování už bylo věcí rodin družiníků, jak ukazují například časté nálezy rotačních mlýnů. Nápadný nedostatek obilních jam na sídlišti, které bychom na vsi právem čekali, nemusel být způsoben jen terénními podmínkami, ale mohl právě souviset se způsobem zásobování sídliště. V obilních jamách bylo uchováváno především osivo (KUDRŇAČ 1970, 167) a to by pro nezemědělské nebo jen částečně zemědělské sídliště nebylo potřebné. Větší zásoby pro konzumaci nemusely na sídlišti příslušníků družiny vůbec vznikat, obilí mohlo být dodáváno z knížecích sýpek po celý rok v pravidelných kratších intervalech. Sídliště na jižním předhradí tedy pravděpodobně bylo „normálním“ venkovským sídlištěm opravdu jen vnějškově a formálně, v žádném případě funkčně. Jako normální ves fungovat prostě nemohlo, nemohlo svým početným obyvatelům zajistit obživu.

Pro tuto „družinickou“ interpretaci by také mohl svědčit zánik některých částí sídliště, který lze sotva vyložit jinak, než jako sice velmi rychlé, avšak spořádané a organizované opuštění místa, při kterém se počítalo s brzkým návratem, k němuž však z některých příčin nedošlo. Mohlo sice jít o útěk před hrozícím nebezpečím od nepřítele, nebo i před epidemií, v takovém případě by však chaty byly nejspíše vyklizeny, protože s brzkým návratem by se nepočítalo; spíše tedy šlo o „odvelení vojska“, s nímž odešly i rodiny (na Rusi následovaly rodiny družiníků i s dětmi své otce na výpravách) (WASILEWSKI 1958, 317). Jestliže k tomu došlo za války, je pochopitelné, že takový dočasný odchod se mohl stát konečným. Neudržované domy zanikly a byly zaneseny; jistě ne v krátkém čase.

Pro družinickou interpretaci by také mohl svědčit zvláštní ráz pohřebišť a hrobů, náležejících k osadám sídliště. Jejich rozsah a počet pohrbů totiž naprosto neodpovídá předpokládané délce trvání sídliště a jeho velikosti, je mnohem menší. Je samozřejmě možné, že obyvatelé osad pohřbívali své mrtvé i na jiných, dosud nezjištěných místech na Pohansku, není však vyloučeno, že obyvatelstvo sídliště, složené z družiníků, kterými panovník volně disponoval, se častěji měnilo a že právě tato skutečnost způsobuje onen rozdíl oproti „organicky“ narůstajícím pohřebišťům normálních venkovských osad. Oprávněnost této domněnky ovšem ukáže až podrobný paleodemografický rozbor.

Z úvah o sociální interpretaci jižního předhradí ovšem není možno pominout jeho širší okolí, zejména vztah k velmožskému dvorci na hradisku. Pokud bychom přijali družinickou interpretaci sídlištní aglomerace na jižním předhradí, bylo by třeba i na funkci dvorce pohlížet poněkud jinak. Je totiž sotva možné, že by pán dvorce neměl žádný vztah

k družiníkům na sousedním sídlišti. Jeho postavení, zdůrazněné impozantním dvorcem, ho jistě těmto družiníkům nadřazovalo, přitom však nemohlo jít o jeho vlastní družinu. Ta jistě sídlela na samotném dvorci a byla to typická malá družina, složená z neženatých bojovníků. Svědčí proto jak některé stavby na dvorci — cizího, západoevropského typu — tak paleodemografický rozbor pohřebiště při kostele na dvorci (DOSTÁL 1975). Družiníci na jižním předhradí podléhali nejspíše pánu dvorce jako svému veliteli, byli však součástí velké družiny panovníkovy a pán dvorce mohl tedy být „úředníkem“ panovníka. Mohl být pouze pověřen velitelskou funkcí (samozřejmě i funkcemi dalšími, správními — jako například vybíráním daní, celních dávek a pod.). Funkce dvorce by v takovém případě byla především státně-správní a teprve v druhé řadě hospodářská. Pán dvorce by nebyl samostatným velmožem na svém majetku, ale závislým úředníkem panovníka. Pokud soubor reprezentančních staveb na dvorci interpretujeme jako jednu velkou palácovou stavbu (DOSTÁL 1975, 258), bylo by možno přisoudit pánovi dvorce ještě vyšší postavení, snad člena mojmírovské dynastie. Vykonával by zde vládu podobnou té, kterou měl před rokem 869—870 Svatopluk nad částí moravského státu (Nitranskem). V každém případě by však interpretace jižního předhradí jako sídla části státní družiny vylučovala představu o dvorci jako o sídle více či méně nezávislého velmože a o sídlišti, které mělo po celou dobu své existence především hospodářskou funkci.

Všechny tyto předběžné úvahy jsou ovšem za stávajícího stavu výzkumu celé lokality a jeho zpracování pouze hypotézou, vycházející z faktů, které máme prozatím k dispozici. A tomuto souboru fakt snad nejlépe odpovídá interpretace sídliště na jižním předhradí jako sídla oddílu či oddílů velké státní družiny velkomoravského panovníka.

